

dr Rostysław Kramar

Uniwersytet Warszawski

Wydział Lingwistyki Stosowanej,

Katedra Studiów Interkulturowych Europy Środkowo-Wschodniej

tel. (22) 553 42 29

e-mail: rostyslav.kramar@uw.edu.pl

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7650-1421>

„DŁUGIE, ZIELONE, PACHNIE KIELBASĄ”. PROBLEM DEFICYTU ŻYWNOŚCI W SOWIECKICH DOWCIPACH JĘZYKOWYCH

ABSTRAKT

Celem artykułu jest przedstawienie typowych dla ZSRR dowcipów językowych, naświetlających problem niedoboru żywności. Przekrojowej analizie zostały poddane wybrane miniatury folklorystyczne zawarte w największym naukowym katalogu sowieckich żartów *Советский анекдот. Указатель сюжетов* (Москва 2014). Ustalono, że w procesie folkloro-twórczym, skierowanym na ośmieszanie nieudolnej sowieckiej gospodarki, gra językowa była skutecznym sposobem wytwarzania komicznego efektu.

Słowa kluczowe: dowcip, gra słów, ZSRR, deficyt, komunizm

ABSTRACT

“LONG, GREEN, SMELLS LIKE SAUSAGE”. THE PROBLEM OF THE FOOD DEFICIT IN SOVIET LANGUAGE JOKES

The aim of the article is to present linguistic jokes typical of the USSR, highlighting the problem of food shortages. Selected folklore miniatures included in the largest scientific catalogue of Soviet jokes were subjected to a cross-sectional analysis *Sovetskij anekdot. Ukazatel' sūžetov* (Moscow 2014). It was established that in the folklore process aimed at ridiculing the inept Soviet economy, the language-game was an effective means of producing a comic effect.

Key words: joke, pun, USSR, deficit, communism

Notoryczny deficyt artykułów żywnościowych stanowił jeden z największych problemów społeczno-gospodarczych w ZSRR. Badacze sowieckiej codzienności zgodnie podkreślają, że na przestrzeni wielu dekad – od lat 20. aż

do późnych lat 80. XX wieku dostępność pieniędzy nie była warunkiem wystarczającym do zrobienia zakupów. Puste sklepowe półki, ubogi asortyment towarów oraz ich niska jakość były niezmiennym atrybutem codziennego życia kilku pokoleń sowieckich obywateli¹. Niedobór towarów znalazł swoje odbicie nawet w potocznym rosyjskim języku – słowo *kupić* (*купить*) w mowie codziennej funkcjonowało jako *zdożyć* (*достать*)². Co więcej, deficyt skutkował wytworzeniem specyficznego sowieckiego żargonu: *иметь блат – mieć korzystne znajomości, выбросили товар – w sprzedaży pojawił się towar, нарваться на товар – przypadkowo trafić na sprzedaż towaru*³.

W sowieckich mediach i kulturze oficjalnej, przede wszystkim w czasopiśmie satyrycznych i filmach fabularnych, palący problem niedoboru towarów pojawiał się jedynie epizodycznie i poruszany był pośrednio z użyciem eufemistycznego języka⁴. Tymczasem kwestia deficytu była jednym z przewodnich tematów w zakazanym sowieckim folklorze politycznym. Fundamentalny katalog sowieckich dowcipów ułożony przez Miszę Melniczenkę zawiera 323 przykłady folklorystycznych fabuł, których lejtmotywnym stanowią: deficyt, sowiecki system dystrybucji towarów, kolejki oraz zła jakość produktów proponowanych w sklepach⁵. Problem niedoboru towarów obecny jest w wielu innych sklasyfikowanych przez Melniczenkę tematycznych grupach dowcipów, jak na przykład w rozdziałach poświęconych sowieckiej gospodarce, alkoholowi czy emigracji z ZSRR, zatem można stwierdzić, iż sowiecka satyra folklorystyczna jest wręcz przesiąknięta problemem deficytu artykułów żywnościowych. Brak nawet podstawowych produktów w sklepach spożywczych znalazł swoje odbicie między innymi w dowcipach językowych. Komizm żartów tego rodzaju wynika ze skierowania uwagi odbiorcy na grę językową, na skutek której nawiązują się skojarzenia z nieudolną sowiecką gospodarką. Według badań lingwistki Eleny Aleksandrowej w rosyjskich dowcipach gra językowa jest dość rozpowszechnionym sposobem tworzenia efektu komicznego. Grę słów zaob-

¹ Е. Осокина, *За фасадом „сталинского изобилия”, Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941*, Москва 1999, с. 5; Д. Юрганова, *Советская повседневность. Жизнь в дефиците*, [в:] „Новые политические культуры в России: истоки, содержание, формы”. Материалы ежегодной Всероссийской конференции „Майские чтения”. Кафедра культурологии Пермского государственного технического университета. 2008 год, [online], <http://maiskoechti.vo.pstu.ru/2008/1/8/1b.html> [dostęp 28.09.2020].

² Ibidem, s. 5.

³ Д. Юрганова, *Советская повседневность. Жизнь в дефиците...*

⁴ А. Иванова, *Изображение дефицита в советской культуре второй половины 1960-х – первой половины 1980-х годов*, „Интеллектуальная Россия” 2011, 3, [online], <http://www.intelros.ru/readroom/nz/neprikosnovennyj-zapas-77-32011/10309-izobrazhenie-deficita-v-sovetskoj-kulture-v-toroj-polo-viny-1960-x-pervoj-poloviny-1980-x-godov.html>, [dostęp: 28.09.2020].

⁵ М. Мельниченко, *Советский анекдот. Указатель сюжетов*, Москва 2014, с. 537–586.

serwowano w ponad 20 proc. przeanalizowanych przez badaczkę rosyjskich żartów folklorystycznych⁶.

Biorąc pod uwagę fakt, że w oficjalnym sowieckim dyskursie problem braku żywności prawie nie występował (a jeśli nawet się pojawiał, to w formie zawołanej lub w specyficznym ujęciu „duchowej wyższości” sowieckiego obywatela nad „syty, ale gnijącym Zachodem”), warto przyjrzeć się typowym sposobom tworzenia komicznego efektu w żartach wyśmiewających „sowiecki dobrobyt”. W tym celu analizie zostały poddane wybrane dowcipy językowe przedstawione we wspomnianej wyżej antologii dowcipu sowieckiego. Należy zaznaczyć, że folklor słowny drwiący z sowieckiej gospodarki, mimo że nie był publikowany w ZSRR, regularnie pojawiał się na łamach rosyjskich i ukraińskich czasopism emigracyjnych od lat 20. XX wieku. Z kolei od lat 40. emigranci wydawali liczne tomiki tak zwanych antysowieckich dowcipów⁷.

Przyjrzyjmy się zatem zjawisku komizmu w językowych dowcipach nawiązujących do problemu deficytu w ZSSR. Nawiązując do przemyśleń polskiej badaczki Danuty Buttler o tym, że klasycznego dowcipu językowego nie da się przełożyć za pomocą innego języka, wykorzystane w artykule przykłady przytaczane są w języku rosyjskim⁸. Analiza tekstów folklorystycznych o wspomnianej tematyce wykazała, że typową formą żartów słownych są dowcipy polisemiczne, w których występuje dwuznaczność leksykalna. Na przykład:

Как живешь, приятель? – Как в раю! Хожу голый и ем яблоки. А ты как? – Я как моль. Проел летнее пальто, теперь продаю зимнее⁹.

W przytoczonym dowcipie efekt komiczny powstaje z wieloznaczności czasownika *проесть*, który tłumaczy się jako *koszty wyżywienia, podróży oraz gryząc lub jedząc, robić dziurę, dziurawić coś jak mól czy mysz*. W danym przypadku chodzi o krytyczny stosunek nosicieli folkloru do państwa, w którym obywatel jest zmuszony do sprzedania ubrań zimowych, żeby nie umrzeć z głodu.

Ośmieszając sowiecką ziemniaczaną „dietę”, satyra folklorystyczna nawiązuje do jednej z plotek z okresu stalinizmu, krążącej w Moskwie. Ponoć popularnego kłowna Karandasza ukarano za jego żart o podtekście politycznym. Usiadł on na worku z ziemniakami, dlatego że cała sowiecka stolica „siedzi na ziemnia-

⁶ E. Александрова, *Языковая игра в русских анекдотах. Семантический аспект*, „Грамота” 2014, № 4 (34): в 3-х ч., ч. II, с. 16.

⁷ Г. Сенько, *Правдивий український фольклор під совітами*, ч. 1, Вінніпег 1947; Г. Сенько, *Народні приповідки-частівки про національно-визвольну боротьбу 1917–1921 рр.*, Буенос-Айрес 1953; Г. Сенько, *Підсоветські анекдоти*, Буенос-Айрес 1956; Ю. Телесин, *1001 избранный советский политический анекдот*, Нью-Йорк 1986; Д. Штурман, С. Тиктин, *Советский Союз в зеркале политического анекдота*, London 1985.

⁸ D. Buttler, *Polski dowcip językowy*, Warszawa 1968, s. 68.

⁹ М. Мельниченко, *Советский анекдот. Указатель сюжетов...*, с. 540.

kach”, czyli odzywia się bardzo skromnie. Niewydolność sowieckiego systemu zaopatrzenia w produkty ujawniono tutaj poprzez inny, niż oczekiwano, sens wieloznacznego wyrazu *сидеть*. W dowcipie ten czasownik użyto w znaczeniu *być zmuszonym dotrzymywać się jakiegoś reżimu, ograniczać się do czegoś*:

*Ходит слух, что клоуна Карандаша сняли с программы за такую остроту. Сел на мешок. „Ты чего сел, Карандаш?” – „Да вся Москва сидит на картошке. Ну вот и я...”*¹⁰.

W sowieckim folklorze symbolem monotonii i deficytu był ziemniak, zaś komfortu i wykwentności – kawior (ros. *икра*), produkt z wyższej półki, faktycznie niedostępny dla zwykłych ludzi. Dlatego w wielu dowcipach to właśnie on jest urzeczywistnieniem sowieckich marzeń o lepszym życiu. Według satyry folklorystycznej młodsze pokolenia obywateli ZSRR, które urodziły się i dorastały w niekończącym się okresie deficytu, nie wiedziały nawet, jak ten luksusowy produkt wygląda. W jednym z żartów odnoszących się do deficytu kawioru śmieszność powstaje na skutek opozycji dwóch znaczeń słowa *шарик*: kulka, czyli coś o okrągłym kształcie oraz *balonik dmuchany, wykorzystywany między innymi podczas sowieckich manifestacji patriotycznych*. Gdy matka tłumaczy córce, że kawior to takie czerwone kuleczki, to budzi w dziewczynce skojarzenia z czerwonymi balonikami, na których widnieją sierp i młot:

*Мама, а что такое красная икра? – Это такие красные шарики. – С серпом и молотком? – Я не помню*¹¹.

Jak słusznie podkreśla E. Aleksandrowa, niewyczerpalnym źródłem gry słownej w dowcipach rosyjskich jest homonimia – zgodność tej samej dźwiękowej i/lub graficznej formy znaku z kilkoma znaczeniami¹². Na groteskowy dysonans między sowieckim programem żywnościowym (*Продовольственная программа*) a przygnębiającą codziennością w ZSRR wskazuje folklorystyczna miniatura, w której gra językowa oparta jest na homonimii. *Вырезка* w języku rosyjskim to homonim właściwy, który oznacza zarówno *wycinek z gazety czy książki* (w danym przypadku z rządowego programu), jak i *polędwiczki z mięsa*:

*Какое теперь самое распространенное блюдо в СССР? – Вырезка из Продовольственной программы*¹³.

Dość często komizm w dowcipach o braku żywności oparty jest na zjawisku paronimii. Obok siebie występują formalnie bliskie wyrazy, które zmieniają sens wypowiedzi i pokazują groteskowość gospodarczej sytuacji w ZSRR. W niżej przytoczonym przykładzie mamy do czynienia z grą blisko brzmiących wy-

¹⁰ Ibidem, s. 544.

¹¹ Ibidem, s. 547.

¹² E. Aleksandrova, *Языковая игра...*, s. 18.

¹³ М. Мельниченко, *Советский анекдот...*, s. 552.

раzeń *обмен веществ* (wymiana materii) i *обмен вещей* (wymiana rzeczy). Krótka wymiana zdań między sowieckimi obywatelami sugeruje, że oni źle wyglądają, bo na czarnym rynku nie da się wymienić rzeczy osobistych na produkty żywnościowe:

Встречаются два эвакуированных. Первый: „Вы неважно выглядите. Плохой обмен веществ?”. Второй: „Плохой обмен вещей на продукты”¹⁴.

Z kolei w jednym z często publikowanych dowcipów traktujących o deficycie mięsa w ZSRR mamy do czynienia z grą językową opartą na zestawieniu blisko brzmiących słów – rzeczownika *отбивная* (kotlet schabowy) i czasownika *отбить* (odbić). Dzięki temu zabiegowi stylistycznemu problem braku żywności wyolbrzymiono do karykaturalnych rozmiarów. Sowieccy ludzie dla przygotowania schabowego wykorzystują ziemniaki odebrane świniom:

Что такое свиная отбивная? – Это котлета из гнилого картофеля отбитого у свиньи¹⁵.

Zjawiska polisemii i paronimii, które są obecne w dowcipie nawiązującym do popularnej romantycznej piosenki „Отвори потихоньку калитку” (pol. „Otwórz furtkę po cichu”) potęgują efekt komiczny. Liryczne wyznanie miłości, zwrócenie się do ukochanej z prośbą, by wieczorem otworzyła (*отворила*) furtkę, w żarcie z okresu późnego ZSSR zabrzmiało jak wołanie o to, żeby ona ugotowała (*отварила*) portmonetkę. *Калитка* w języku rosyjskim oznacza zarówno *furtkę* jak i *portmonetkę*:

Рецепт из нового издания „Книги о вкусной и здоровой пище”: „Отвари потихоньку калитку”¹⁶.

Wśród dowcipów z komiczną polisemią nie brakuje żartów, w których – nawiązując do rozważań D. Buttler – nagle sowieckie znaczenia terminologiczne demaskuje się jako potoczne. Wówczas zaobserwować możemy „nieoczekiwaną degradację przedmiotu wypowiedzi”¹⁷. Przedmiotem żarów w sowieckim folklorze jest między innymi pojęcie *путь к коммунизму*, które w ówczesnym dyskursie ideologicznym funkcjonowało jako nader poważny, wręcz sakralny termin. Umieszczenie w dowcipie wyrazów określających ruch do „światlanej komunistycznej przyszłości” obok czasowników o potocznym znaczeniu, które oznaczają *chód* brzmiało jak szydzenie z sowieckiego „dobrobytu”. Poniżej widnieje typowy przykład żartu tego rodzaju, w którym szybki chód do komunizmu jest powodem braku żywności, bo przecież nie da się normalnie jeść podczas marszu:

¹⁴ Ibidem, s. 540.

¹⁵ Ibidem, s. 553.

¹⁶ Ibidem, s. 551.

¹⁷ D. Buttler, *Polski dowcip językowy...*, s. 278.

*Почему так плохо стало с продуктами? – Мы полным ходом идем к коммунизму, а кто же ест на ходу?*¹⁸.

Wzmocnieniu efektu komicznego w dowcipach wyszydających pęd do urojonego komunizmu służy idiom *семимильными шагами*, czyli *dynamiczny ruch i rozwój*. Według żartu znanego w wielu wariantach – ZSRR tak szybko mknie w wymarzoną przyszłość, że żadna krowa go nie dogoni, dlatego w kraju brakuje zarówno mleka, jak i mięsa.

*Почему у нас в стране не хватает молока и мяса? – Потому что мы движемся к коммунизму семимильными шагами. Какая же корова угонится за ними?*¹⁹.

Częstokroć to właśnie wyrazy idiomatyczne pełniły w dowcipach funkcje narzędzi, których używano w celu degradacji sowieckich pojęć z zakresu gospodarki czy ideologii. Na przykład zwrot *ни черта* (pol. *zupełnie nic, pustka*) użyty obok podniosłych oficjalnych terminów *пятилетка, агитация, пропаганда, снабжение населения* nadaje folklorystycznej miniaturze wymiaru ostrej inwektywy pod adresem sowieckiego systemu dystrybucji żywności:

*Что такое русский способ вести войну? Сначала ни черта, а потом ура, ура. Что такое пятилетка? Сначала ура, ура, а потом ни черта. Что такое наши агаитация и пропаганда? Сначала ура, ура и потом ура, ура. Что такое снабжение населения продовольствием по-советски? Сначала ни черта и потом ни черта*²⁰.

Obszerną grupę językowych dowcipów o poruszanej w artykule tematyce stanowią przekształcenia sentencji, sowieckich haseł propagandowych lub popularnych cytatów z literatury pięknej. Nie sposób tutaj nie zgodzić się z D. Buttler, która zauważyła, iż komizm w tego typu dowcipach rodzi się w procesie degradacji podniosłych treści. Może on być wynikiem zamiany tradycyjnego składnika na kolokwializm, wulgaryzm, słowo o sensie drastycznym²¹. Przykładowo popularna w ZSSR sentencja-przepis na zdrowy sposób życia *Солнце, воздух и вода – наши лучшие друзья*, którą na potrzeby sowieckiej propagandy przeformułowano na *Солнце, воздух и вода множат силы для труда*, w przeinaczeniu folklorystycznym zabrzmiała jak kpina nad kulejącą gospodarką: *Солнце, воздух и вода – вот советская еда*²². Podobnie w żartach nawiązujących do cytatów z literatury to, co patetyczne, staje się komicznym. Oto jeden z folklo-

¹⁸ Ibidem, s. 541.

¹⁹ Ibidem. Por. *Партсобрание в колхозе*, [w:] *Анекдоты из России*, [online], <https://www.anekdot.ru/id/88686/>, [dostęp: 01.10.2020].

²⁰ Ibidem, s. 545.

²¹ D. Buttler, *Polski dowcip językowy...*, s. 141.

²² М. Мельниченко, *Советский анекдот...*, с. 542.

rystycznych przykładów, w którym ubogie półki sklepu mięsnego jawią się niczym usiane kośćmi pole bitwy z poezji Puszkina:

Что такое: „О поле, поле, кто тебя усеял мертвыми костями?” – Возглас покупателя перед прилавками мясного магазина²³.

Do słynnej bajki „Wrona i lis” autorstwa klasyka literatury rosyjskiej Iwana Kryłowa nawiązuje dowcip, w którym podkreśla się, że na sowieckiej prowincji nawet ser jest towarem luksusowym. Groteskowość opisywanej sytuacji oparta jest na grze językowej – nazwa miasta *Воронеж* (Woronież) brzmi podobnie do słowa *ворона* (*wrona*), której miała szczęście i zdobyła kawałek sera:

В Воронеж как-то Бог послал кусочек сыра²⁴.

Rażący brak towarów w sowieckich regionach znalazł swoje odbicie w dowcipie znanym z wielu wariantów, który odnosi się do wypraw prowincjonalów za żywnością do stosunkowo dobrze zaopatrzonej Moskwy. Rozbawienie u odbiorcy tego żartu wywoływała gra słów odwołujących się zarówno do wyglądu, jak i specyficznego zapachu pociągów kursujących między miastami obwodowymi a stolicą. Pachniały one wówczas kupowaną w Moskwie kielbasą:

Что такое: длинное, зеленое и пахнет колбасой? – Электричка из Москвы²⁵.

Swoistą kwintesencją sowieckiej satyry folklorystycznej naświetlającej problem deficytu żywności jest żart o konstrukcji: *Чего только в СССР/Москве нет*, znany w wersji rosyjskiej i ukraińskiej. M. Melniczenko w swojej antologii wymienia 15 publikacji źródłowych, w których ten dowcip się pojawia²⁶. Komiczność w tym żarcie jest efektem spiętrzenia słów symbolizujących sowieckie deficyty. Powtarzający się przy każdym deficytowym towarze wyraz *чего только нет*, który jest bliski polskiemu *ile dusza zapagnie*, tak naprawdę sugeruje, że sklepowe półki świecą pustkami:

В Москве по-прежнему повторяется старый, при нынешней власти, анекдот: и чего только в Москве нет: чая нет, масла нет и т. д. Прибавилось: нет колбасы, нехватка ветчины, мясо частенько пропадает.

Specyficzną *stricte* sowiecką formą dowcipu językowego są żarty, w których wykorzystano niezwykle popularne w ZSRR skrótowce, obecnie brzmiące dość absurdalnie. Satyra folklorystyczna nagminnie degraduje sowieckie terminy powstałe z pierwszych liter wielocłonowych nazw własnych. Takie skrótowce odczytywano w duchu folklorystycznego karnawału, obnażając gnuśną sowiecką rzeczywistość. Na przykład:

²³ Ibidem, c. 543.

²⁴ Ibidem, c. 553.

²⁵ Ibidem, c. 568.

²⁶ Ibidem, c. 557.

1. КЕПО (Киевское единое потребительское общество) – *Коммунисты Едят, Пролетарии Облизываются*, со по polsku w tłumaczeniu dosłownym oznacza: Kijowskie Zjednoczone Towarzystwo Konsumenckie – Komuniści Jedzą, Proletariusze się Oblizują.
2. АСПО (Ленинградский совет потребительских сообществ) – *Лопай, Сволочь, Последние Остатки*, czyli Leningradzki Związek Stowarzyszeń Konsumentów – Żryj, Swołocz, Resztki Ostatnie.

W objętościowo niewielkim artykule nie sposób szerzej omówić całe spektrum sowieckich językowych dowcipów, w których poruszono dotkliwy problem braku towarów żywnościowych. Tym niemniej nawet pobieżna analiza folklorystycznych żartów z tego zakresu tematycznego pokazuje, że gra językowa w jej różnych postaciach była skutecznym sposobem wytwarzania komicznego efektu. Folklorystyczne wywracanie zakłamanego sowieckiego świata do góry nogami, niemiłosierne odzieranie go z szat propagandy pomagało przeciętnemu obywatelowi zmierzyć się z trudną i męczącą codziennością.

Bibliografia

- Aleksandrova E., *Âzykovaâ igra v russkikh anekdotah. Semantičeskij aspekt*, „Gramota” 2014, № 4 (34): v 3-h č., č. II, s. 16–19.
- Buttler D., *Polski dowcip językowy*, Warszawa 1968.
- Ivanova A., *Izobrażenie deficita v sovetskoj kul'ture vtoroj poloviny 1960-h – pervoj poloviny 1980-h godov*, „Intellektual'naâ Rossiâ” 2011, № 3, [online], <http://www.intelros.ru/readroom/nz/neprikosnovennyj-zapas-77-32011/10309-izobrazenie-deficita-v-sovetskoj-kulture-vtoroj-poloviny-1960-x-pervoj-poloviny-1980-x-godov.html> [dostęp: 28.09.2020].
- Mel'ničenko M., *Sovetskij anekdot. Ukazatel' sūžetov*, Moskva 2014.
- Osokina E., *Za fasadom „stalinskogo izobiliâ”*, *Raspredelenie i rynek v snabženiii naseleniâ v gody industrializacii. 1927–1941*, Moskva 1999.
- Partsobranie v kolhoze*, [v:] *Anekdoty iz Rossii*, [online], <https://www.anekdot.ru/id/88686/>, [dostęp: 01.10.2020].
- Sen'ko G., *Narodni pripovîdki-častivki pro nacional'no-vizvol'nu borot'bu 1917–1921 rr.*, Buenos-Ajres 1953.
- Sen'ko G., *Pravdivij ukraïns'kij fol'klor pid sovîtami*, č. 1., Vinnipeg 1947.
- Sen'ko G., *Pidsovêts'ki anekdoti*, Buenos-Ajres 1953.
- Šturman D., Tiktin S., *Sovetskij Soûz v zerkalepolitičeskogo anekdota*, London 1986.
- Telesin Ū., *1001 izbrannyj sovetskij političeskij anekdot*, N'û-Jork 1986.
- Ūrganova D., *Sovetskaâ povsednevnost'. Žizn' v deficite*, [v:] „*Novye političeskie kul'tury v Rossii: istoki, soderžanie, formy*”. *Materialy Ežegodnoj vsrossijskoj konferencii „Majskie čteniâ”*. *Kafedra kul'turologii Permskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta. 2008 god*, [online], <http://maiskoechtivo.pstu.ru/2008/1/8/1b.html>, [dostęp: 28.09.2020].